

вторая попытка, и помешало изданию энциклопедии. Описываются совещания, встречи с руководством государства относящегося новой версии энциклопедии. Раскрывается проблема подчинения УРЭ и ее цензурная редакция. Анализируются причины закрытия издательства и попытки продолжить работу и в дальнейшем.

Ключевые слова: “Украинская Советская Энциклопедия”, энциклопедичний проєкт, 1944 рр., Фьодар Бабенко, Николай Бажан, Дмитрий Мануильский, Лазар Каганович, Никита Хрущов.

The article deals with the preparation of a second attempt "Ukrainian Soviet Encyclopedia" 1944-'s, circumstances might the idea of this publication, current work on the project and reasons for his termination. Covers the reasons it was the second attempt, and that was the way of the publication of the encyclopedia. Describe the meeting, meeting with the state on a new version of the encyclopedia. Disclosed ur problem submission and its editorial censorship. The reasons closure publishing and attempt to continue in the future.

Keywords: “Ukrainian Soviet Encyclopedia”, encyclopaedic project 1944–1947, Fedir Babenko, Mykola Bazhan, Dmytro Manuilsky, Lazar Kaganovich, Nikita Khrushchev.

УДК 94(477) “1948 – 1953”

ББК 63.3 (4 Укр) 625

Микола Вітенко

ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП ТА ОСНОВНІ НАСЛІДКИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР (1948–1953 рр.)

У статті аналізується завершальний етап колективізації на західноукраїнських землях у 1948–1953 рр., а також висвітлюються основні соціальні зміни в середовищі українського селянства. Автор намагається окреслити коло проблем, що потребують подальшого вивчення.

Ключові слова: колективізація, колгоспи, західноукраїнські землі, трудові.

На сьогодні в Україні, незважаючи на складнощі, публікуються наукові праці присвячені найрізноманітнішим питанням вітчизняної історії ХХ ст. Однак соціально-економічні проблеми залишаються поза увагою науковців. Серед причин такої ситуації чи не головною є відсутність нової немарксистської методології досліджень соціальних та економічних явищ і процесів. Поодинокі праці з соціально-економічної проблематики виступають швидше як випадковість ніж закономірність. Вважаємо, що така ситуація потребує виправлення і нашого невеликого внеску.

Особливо актуальним є вивчення процесів колективізації в Західній Україні у повоєнні роки, адже вона радикально змінила соціально-економічне життя регіону, супроводжувалася політичними, культурними потрясіннями, терором, великими людськими та економічними жертвами, мала далекосяжні наслідки, відчутні й зараз. Актуальність проблеми посилюється сучасним станом сільського господарства України та активними пошуками шляхів його модернізації зі збереженням та покращенням соціального становища українського селянства.

Аграрні перетворення здійснювані в західних областях УРСР у 1944–1947 рр. були об’єктом досліджень небагатьох українських дослідників. Серед них можна виокремити М.Ковалю, Б.Кравченка [4; 6] та інших. Варто зауважити, що окремі історики вивчали депортаційні процеси в регіоні, боротьбу УПА, але майже не пов’язували свої дослідження із проведенням колективізації [3–5; 10]. Поодиноким винятком є докторська дисертація М.Сеньківа [12], яка однак не повністю розкриває процеси колективізації західноукраїнських земель.

Мета даної публікації полягає у формулюванні основних завдань для майбутнього вивчення останнього етапу колективізації в Західній Україні та її наслідків для регіону.

Упродовж 1944–1948 рр. були знищені більшість загонів УПА та мережа ОУН, значно зріс тиск каральних органів на селян-одноосібників. Останніх, водночас, радян-

Вітенко Микола. Завершальний етап та основні наслідки колективізації на території західних областей...

ська влада обклала непосильними податками. Всі ці заходи не лише сприяли масовій колективізації, але й були її головними рушіями. В цілому, вже в кінці 1948 р. більше половини селян Західної України, під тиском дій радянської влади змушена була вступити до колгоспів. По областях було колективізовано від 17% (Станіславська область) до 81% (Чернівецька область) орної землі [1, с.45]. У січні 1949 р. керівники облвиконкомів, райкомів КП (б) У західних областей УРСР почали масово звітувати про те, що "...в 1948 р. відбувся корінний поворот трудівників селян області на колгоспний шлях..." [2, с.179–183].

Проте більшість цих повідомлень, на нашу думку, були свідомою дезінформацією, викликаною бажанням видати бажане за дійсне. До завершення колективізації було ще дуже далеко, але обласні керманічі прагнули переконати керівництво республіки в тому, що вони не даремно займають високі посади. У цілому ж ситуація з колективізацією була значно гіршою. Так, у звіті ЦК КП (б) У на XVI з'їзді КП (б) У від 25 січня 1949 р. зазначалося: "Селяни твердо стали на шлях колективізації. На 1 січня 1949 р. до колгоспів вступило селянських господарств: по Ізмаїльській області – 91%, Волинській – 80%, Дрогобицькій – 79%, Чернівецькій – 81%, Закарпатській – 46%, Тернопільській – 34%, Львівській – 34%, Ровенській – 25%, Станіславській – 17%" [2, с.181]. Як бачимо з усіх недавно приєднаних територій лише половинка "твердо стала на шлях колективізації". Слід зазначити, що в Закарпатті в цей час процеси колективізації дещо загальмувалися, що пояснювалося проблемою нестачі радянських кадрів.

Темпи колективізації явно не задовольняли керівництво республіки. Було зроблено висновки на місцях. Так, на 1949–1950 рр. припадає друга за величиною хвиля репресій, коли у віддалені райони СРСР було депортовано 32,7% всіх вивезених із західних областей за 1944–1952 рр. У цілому ж за даними І. Винничека було виселено із західних областей УРСР "куркулів та членів їх родин", "бандпособників" і т.д. 203 662 особи [4, с.61–62].

Проте ці цифри далеко не остаточні. На наш погляд, справедливими є слова І. Волкова: "Виселення тисяч селян у віддалені райони країни були останньою репресивною акцією, злочином сталінського керівництва щодо села..." [5, с.42]. В цей же час селянам-одноосібникам заборонили продавати власну продукцію на ринках і базарах, а "...державні закупівельні ціни в 10 і більше разів нижчі від реальних..." [10, с.165]. На найвищому рівні республіки було вирішено, що "...треба здійснити такі заходи: 1) завершити процес усупільнення земельного фонду, забезпечити повне використання наявних резервів, шляхом передачі колгоспам і радгоспам... всієї орної землі та ін. угідь, які є в держземфонді; 2) враховуючи сприятливі умови для розширення радгоспного будівництва в західних областях (вільні землі, резерви робочої сили), вивчити питання про можливість організації в західних областях нових радгоспів, переважно Міністерства харчової промисловості..." [2, с.200].

Перший пункт цього документу, як бачимо, давав дозвіл на те, щоб поміщицькі землі, окремі з яких були роздані селянам чи були оголошені державними, були передані колгоспам. Тобто, держава відбирала у селян свій же подарунок. Що до другого пункту, то виникає питання: "В якій державі, що оголошує себе захисником народу є водночас вільні землі (при відомому галицькому малоземеллі, що змушувало раніше емігрувати сотні тисяч селян) і резерви робочої сили, які треба примушувати працювати?". На нашу думку, якщо б колективне господарювання було справді рентабельним, прибутковим, каральні санкції уряду проти селян були б просто не потрібні, а селяни самі, добровільно йшли працювати в колгоспи, але звісно за хорошу заробітну плату. Проте саме в цьому виникає проблема – селян змушували працювати в колгоспах задарма, а паспортна система перетворювала їх на напіврабів, прикріплюючи їх до села.

Під дією цілеспрямованої державної політики колективізація все ж вступила у завершальну фазу. Найшвидше в Чернівецькій області. Там, станом на 17 січня 1949 р. було створено 477 колгоспів, в яких було 299 674 га землі (90,1% всіх орних земель області), тобто кількість орної землі в колгоспах за півмісяця зросла більш ніж на 30 тис. га (біля 10%) [1, с.53]. Не колективізованими залишалось менше 10% орних земель Буковини. Є підстави вважати, що до кінця 1949 р. ця цифра ще зменшилася, хоча й не набагато, оскільки в керівництва області не було вже приводів для радісних заяв, а лише про проблеми і потребу укрупнення колгоспів.

Чернівецьку область хотіли наздогнати за темпами колективізації й керівники інших 7 західних областей УРСР. Проте там ці процеси значно відставали. Про закінчення колективізації керівники Львівської, Тернопільської, Дрогобицької та Станіславської областей почали повідомляти лише в кінці 1951 – на початку 1952 р. Так, в Станіславській області “...станом на 1 січня 1950 р. було 486 колгоспів, на 1 січня 1951 р. було 616 колгоспів., 10 колгоспів організовано наприкінці 1950 р.” [2, с.211].

Схожа ситуація була й на Львівщині: “На 1 листопада 1951 р. є 564 колгоспи, з них 264 – об’єднаних., з 1945 по 1951 р. питома вага колгоспів (в області) зросла з 3,36% до 89,9%” [2, с.215]. Дещо раніше, в 1950 – середині 1951 р. колективізація завершилася в Закарпатській, Ровенській, Волинській і Дрогобицькій областях. В цілому ж, остаточне завершення колективізації припадає на осінь 1952 р. Так, у звіті ЦК КП (б) У на XVII з’їзді КП (б) У від 24 вересня 1952 р. зазначалося: “Великою перемогою нашої партійної організації є завершення колективізації сільського господарства в західних областях. На основі суцільної колективізації в цих областях ліквідовано куркульство, завдано нищівного удару недобиткам українських буржуазних націоналістів” [2, с.224–225].

Завершення колективізації мало водночас як позитивні так і негативні наслідки. До позитивних, на нашу думку, слід віднести такі як припинення відкритого масового терору щодо селян; широке впровадження сільськогосподарської техніки; запровадження нових, більш продуктивних сортів та культур рослин та порід тварин; спеціалізація та товаризація сільського господарства в цілому. Однак переважали негативні наслідки: 1) під час колективізації було ліквідовано прошарок найбільш хазяйновитих селян, які вміли і хотіли працювати на селі; 2) селяни були позбавлені економічних стимулів до праці і часто-густо були змушені красти щоб вижити і прогледувати свої родини; 3) командно-адміністративне керівництво колгоспами призводило, за словами Л.Лисенка, до значних втрат під час посівної і збору врожаю і стало однією з причин занепаду сільського господарства СРСР [10, с.60–63]; 4) створення колгоспів позбавило ОУН-УПА економічної бази. Деякі з негативних наслідків колективізації проявилися найбільш яскраво лише в останнє десятиліття і створили для проведення модерних аграрних реформ.

Створення колгоспів було важким ударом по психології селян. За словами М. Ковалю: “У непідготовлених психологічно до таких глибоких перетворень господарствах цей процес колективізації відбувався дуже хворобливо. Радикальні аграрні реформи не завжди мали належний ефект, бо впроваджувалися прискореними командно-натискними методами, без урахування місцевої специфіки, політичної ситуації в краї, більш того, їх наслідком було надзвичайне загострення і без того жорстокої класової боротьби” [7, с.83]. Саме колективізація, на нашу думку, стала однією з причин тривалого протистояння ОУН-УПА з органами радянської влади. Вина за численних розстріляних, депортованих, закатованих і просто пограбованих селян повністю лежить на керівництві УРСР та СРСР.

Можна погодитися зі словами М.Ковалю, що політику комуністичної партії в західних областях України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. не можна назвати інакше, як черговим невиправданим експериментом. Ставилося за мету форсо-

ване втягнення західноукраїнських земель у загальнодержавне і загальносоюзне русло господарського і суспільного життя зі стрімким нівелюванням специфіки краю "...їх (керівників обкомів, райкомів, загонів НКВС-НКДБ) орієнтували на вживання силових, жорстоких аж до репресій командно-натискних методів, а місцеве середовище розглядали, як однозначно вороже..." [7, с.177–178].

Опір загонів ОУН-УПА, які сподівалися на підтримку Великобританії, США та Франції, на нашу думку, лише пригальмував темпи колективізації і став офіційним приводом для численних зловживань влади на місцях – окремі селянські родини вивозилися до Сибіру за звинуваченнями у співробітництві з ОУН, за саботаж колективізації, за вказівками місцевих активістів, що прагнули заволодіти майном цих родин. Це щораз більше загострювало протистояння, відгуки якого відчуваємо і зараз. На нашу думку, можна порівнювати колективізацію в УРСР в кінці 20-х – 30-х рр. ХХ ст. з колективізацією на території Західної України в 1939–1952 рр. хоча ці процеси велися однаковими методами, вони переслідували схожу мету. Якщо колективізація 20-х – 30-х рр. мала довести, що сільське господарство може існувати без приватної власності і, водночас, дати кошти для проведення індустріалізації, то колективізація 1939–1952 рр. проводилася, щоб ліквідувати яскравий приклад того, що господарство селян-одноосібників є більш ефективним і рентабельним ніж колективне. Своїм успішним розвитком господарств селяни-одноосібники заперечували догми марксизму і не впливали в картину світлого комуністичного майбутнього.

Крім того СРСР були необхідні кошти для відбудови у повоєнний період промисловості, зерно для поставок у країни соцтабору. І найголовніше – було необхідно знищити економічно незалежні від радянської держави прошарки населення, серед якого могли появитися нові паростки політичної незалежності та вільнодумства. Всі ці результати були можливі лише за умови суцільної колективізації. До того ж сільське господарство цього регіону сильно потребувало впровадження машин, хімічних добрив (пізніше в цьому питанні були значні перегини), створення нових, більш продуктивних сортів різних сільськогосподарських культур та порід тварин. Останні заходи було б можливо втілити в життя, лише за умов наявності великого селянського господарства, яким і став колгосп.

На проведення колективізації в західноукраїнських областях вплив навіть погодні умови. Так, в 1946–1947 рр., коли в наслідок засухи, повоєнної розрухи, невмілої організації і т. д. у східних областях УРСР був неврожай, що спричинив голод, і, ясна річ, не було що вивозити в країни соцтабору, посилювався економічний тиск на західні області, де становище було менш критичним. Пізніше М. Хрущов на пленумі ЦК ВКП (б) в 1963 р. заявив: "При Сталіні і Молотові ми вивозили хліб закордон, а радянські люди пухли і помирили з голоду" [3, с.206]. При цьому він мав на увазі, серед інших і події 1946–1947 рр. в Україні, свідком яких він був. Що ж до індустріалізації і відбудови зруйнованої війною промисловості, то ці процеси проходили величезними темпами і не лише за рахунок держави, як зазначалося дослідниками раніше, а насамперед за рахунок західноукраїнського селянства.

Стан промисловості Західної України сучасники характеризували наступним чином: "Внаслідок розрухи промисловість краю наприкінці 1945 р. давала тільки 50% продукції від рівня 1940 р. Але вже в 1947 р. обсяг промислової продукції досяг довоєнного рівня, а в 1958 р. перевершив його в 6,2 рази, в той же час як продукція промисловості УРСР в цілому зросла втричі... незважаючи на це, лише в 1958 р. валова продукція промисловості перевершила обсяг продукції сільського господарства" [6, с.23]. На нашу думку, такі швидкі темпи зростання промислового виробництва в державі, яка зазнала значних матеріальних і людських втрат у війні і відмовилася від міжнародної допомоги, можливі лише за умов нещадної експлуатації власного народу і, насамперед, селянства.

Створення колгоспів на деякий час стимулювало розвиток промисловості, але водночас це призвело до звуження внутрішнього ринку, оскільки зменшило купівельну спроможність селян. Колективізація призвела до безгосподарності, зниження врожаїв. На жаль, щоб підтвердити цю закономірність для західних областей УРСР немає матеріалів, однак для прикладу можна навести ситуацію в сільському господарстві цілого Радянського Союзу. Так, "... на пленумі ЦК ВКП (б) у вересні 1953 і в лютому 1954 р. Хрущов визнав, що виробництво зерна на душу населення, поголів'я худоби в абсолютних цифрах були меншими ніж за царських часів (якщо на січень 1916 р. останнє становило 58,3 млн. голів, то на січень 1953 р. – 56,6 млн.). Ціною величезних зусиль і капіталовкладень у 1965 р. домоглися результату у 950 кг зібраного зерна на гектар, але це було незначним поліпшенням порівняно з 1913 р. (820 кг)" [8, с.370].

Водночас, становище селян-колгоспників було найгірше у порівнянні з усіма верствами населення СРСР. Не вистачало елементарних засобів для існування, поганим був стан соціально-побутової сфери (сільські школи, садочки, клуби, лікарні, магазини і т. д.). Це чітко проявилось і на території західних областей УРСР. Для прикладу: "...Вибіркові обстеження сільмагів у 1955 р. виявили, що в кожному 3-му з них були відсутні такі товари, як гас, сірники, мило, сіль, тютюн тощо. З 84 сільських торгових точок Тернопільської області 50 на час перевірки не мали навіть асортиментного мінімуму" [11, с.65]. В багатьох селах не було шкіл. Надзвичайно низьким залишався рівень зарплати колгоспників по Україні в цілому. У сукупності всі трудові доходи колгоспників України до 1970 р. були найнижчими серед п'ятнадцяти республік СРСР, і це в той час, коли внесок України в сільськогосподарський дохід Радянського Союзу становив більше 25% [9, с.265]. Ці фактори, на нашу думку, призвели до прискорення процесів урбанізації і таких негативних феноменів як "вимираючі села" та "неперспективні села". Слід пам'ятати, що початок цим негативним явищам дала саме колективізація і саме вона спричинила до того, що з землі зник її господар.

На нашу думку, деякі негативні сторони колективізації проявилися одразу після її завершення, а уряд почав гарячково шукати шляхи виходу із ситуації, що склалася. Це знайшло свої прояви в так званому "укрупненні колгоспів", створенні "агроміст", процесах хімізації та в лихоманці по вирощуванню кукурудзи, створенню надзвичайно вузько спрофільованих сільськогосподарських підприємств, що лише загострило кризу на селі.

Загалом радянська аграрна політика у західних областях УРСР в 1949–1953 рр. характеризувалася завершенням, під тиском влади і каральних органів, суцільної колективізації в регіоні; початком укрупнення колгоспів та пошуку шляхів підвищення рівня ефективності їхньої роботи. Завершення колективізації мало як позитивні, так і негативні наслідки, причому останні значно переважали. Вплив наслідків колективізації ми відчуваємо і по сьогодні.

Враховуючи сучасний стан вивчення проблем колективізації та її наслідків для західних областей України, можна виокремити низку питань, що іще потребують послідовної системної роботи: 1) публікація програмних документів, законів, постанов та розпоряджень радянських та партійних органів УРСР, звітів органів НКВС і НКДБ (МВС і КДБ), матеріалів судів над заможними селянами та інших матеріалів радянської карально-репресивної системи щодо колективізації в Західній Україні; 2) оприлюднення програмних документів ОУН (м), ОУН (б) інших українських політичних сил Західної України стосовно шляхів і методів організації сільського господарства, звітів та інших оперативних документів про заходи здійснювані українськими повстанцями проти колгоспної системи; 3) проведення збору т. зв. "живої історії" – спогадів сучасників колективізації про методи і засоби її проведення, перші роки існування колгоспів і радгоспів, порівняння і зіставлення отриманих даних із матеріалами тогочасної радянської періодики; 4) написання колективної монографії присвяченої колективізації в західноукраїнських землях.

1. Радянська Буковина 1946–1970 : документи і матеріали. – Ужгород : Карпати, 1980. – 272 с.
2. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939 – 1979 : збірник документів і матеріалів. – К. : Наук. думка, 1980. – 548 с.
3. Авторханов А. Империя Кремля: Россия, СССР и Украина / А. Авторханов // Дружба народов. – 1991. – № 2. – С. 193–207.
4. Винниченко І. Примусове переселення: 1920 – початок 50-х рр. / І. Винниченко // Золоті ворота. – 1994. – № 1. – С. 48–79.
5. Волков І. М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х рр. / І. Волков // Український історичний журнал. – 1993. – № 7-8. – С. 37–43.
6. Західна Україна під більшовиками (ІХ.1939–VІ.1941) / Під ред. М. Рудницької. – Нью-Йорк : Вид-во НТШ, 1958. – 494 с.
7. Коваль М. В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. Коваль. – К. : Вища школа, 1995. – 194 с.
8. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.
9. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко. – К. : Основи, 1997. – 424 с.
10. Лисенко Л. Сільське господарство України / Л. Лисенко. – Видавництво закордонних частин ОУН, 1960. – 210 с.
11. Рибак І. В. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1955) / І. Рибак // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 61–72.
12. Сеньків М. Колективізація західноукраїнського села (40 – поч. 50-х рр. ХХ ст.) : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. Наук : 07.00.01 / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Інститут народознавства. – Л., 2004.

В статье анализируется завершающий этап коллективизации на западноукраинских землях в 1948–1953 гг., а также освещаются основные социальные изменения в среде украинского крестьянства. Автор отмечает репрессивный характер действий советской власти и их губительные последствия для украинских крестьян.

Ключевые слова: коллективизация, колхозы, западноукраинские земли, трудодни.

In the article the finishing stage of collectivization is analysed on западноукраинских earths in 1948–1953, and also basic social changes are illuminated in the environment of the Ukrainian peasantry. An author marks repressive character of actions of soviet power and their ruinous consequences for the Ukrainian peasants.

Keywords: collectivization, collective farms, West Ukraine, workdays.

УДК 94 (477) 1988/1990 :329.05
ББК 63.3(4 Укр.)

Степан Кобута

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСНА ФІЛІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ СПІЛКИ (1988–1990 рр.)

У статті розглядається історія виникнення й розвитку обласної філії Української гельсінської спілки на Прикарпатті. З'ясовано передумови її утворення, організаційну структуру та ідейну основу діяльності. Проаналізовано кадровий склад, основні форми і методи роботи, місцеву географію функціонування організації. Прослідковано взаємодію членів спілки із представниками інших новітніх демократичних громадських організацій, роль і місце обласної філії в боротьбі національно-демократичних сил за національно-державну незалежність України.

Ключові слова: демократизація, Івано-Франківська обласна філія Української гельсінської спілки, новітні громадські організації, націонал-демократи, свобода.

Влітку поточного року минає 25 років з моменту утворення Української Гельсінської Спілки (УГС, Спілка). Історія відвела їй неповних два роки функціонування: липень 1988 – квітень 1990. Але це був надзвичайно насичений і динамічний за харак-